

Az Élet és a kozmopolita-vád*

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE

Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Színház és Multimédia Kutatóintézet
tudományos segédmunkatárs
asztalos.veronka@gmail.com
ORCID 0009-0002-7743-1741

A B S Z T R A K T

A Pesti Hirlap egyik cikke azt állította az 1891 januárjában indult Élet irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági havilapról, hogy a periodika „kzomopolita jelleggel” bír, semmi köze a nemzeti irodalomhoz, és „idegen szempontú” szövegeket közöl. A második lapszámot ért lesújtó, olvasókat elriasztó kritika súlya abban mérhető, hogy az Élet ötoldalas válaszszövegben reagált erre a pár soros, jelentéktelennek tűnő sértésre. Kutatásomban azt vizsgálom, hogy a „kzomopolita” miért vált szitokszóvá, negatív értékítéletté, stigmává az 1890-es évek elejére, és ennek milyen előzményei, illetve következményei voltak a kifejezés használatával összefüggésben. A vád és az attól való éles elhatárolódás markáns esetét mutatja a korabeli, külföldi irodalommal szembeni indulatos viszonyulásoknak, és egymásnak ellentmondó irodalmi és kulturális koncepciókat tesz láthatóvá: míg az Élet a magyar irodalom és társadalom megújítását a külföldi minták és irányok megismerésével, tudatos beépítésével és ezek asszimilációjával látta lehetségesnek, addig a támadó vélemények – ugyancsak nemzeti érdekeket szem előtt tartva – tartózkodtak a Zola, Ibsen, Tolsztoj nevével fémjelzett ábrázolásmódtól, irodalomtól.

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-23-3-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Az *Élet* című irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági folyóirat először 1891 januárjában, utoljára pedig 1895. december 29-én jelent meg, majd beolvadt a Magyar Génuszba.¹ Az első évfolyamot Katona Lajos főszerkesztésében egy fiatalokból álló, tíztagú társaság adta ki, amelynek programja – az egyik alapító, Gerő Ödön emlékei szerint – a „[m]agyar értékek kitermelése és a világkultúrába való beleplántálása, világkultúrai energiáknak magyar termelésre való szorítása” volt.² Katona beköszöntő üzenete – amelyben a nemzeti jelleg erősítése mellett az általános emberi gondolatok és a külföldi kultúra megismerésének fontosságáról értekezett – bizonyítja, hogy a lap már a kezdetektől a magyarság és európaiság szintézisét kereste.³ A szerkesztőség elképzelése természetesen nem volt egyedülálló és előzmény nélküli, célkitűzése belesimult a hetvenes évek elejétől egyre láthatóbbá váló, önmagát haladónak definiáló irodalmi-gondolati mozgalmak felvetései közé.⁴ Az az ellenézés azonban mégis figyelemre méltó, amely az organikus, önmagából megújulni tudó nemzeti eszmét vallók részéről körvonalazódott a lap külföldi orientációja kapcsán, mint például amikor 1891-ben a Pesti Hirlap kozmopolitának minősítette az *Életet*. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen körülmények játszottak közre e „vád” megszületésében, egyáltalán miért merülhetett fel vádként a kozmopolitizmus, illetve miért volt annyira erős ez a stigma, hogy Gerő még harminckét év múlva is megemlékezett róla.⁵

Arany János és Reviczky Gyula kozmopolitizmusa

Az *Életet* ért támadás kontextusba helyezéséhez megkerülhetetlen, hogy felidézzük a 19. századi magyar vonatkozású kozmopolitizmus-kérdés leghíresebb esetét, a jó tíz évvel korábban Arany János és Reviczky Gyula versei nyomán keletkezett konfliktust,⁶

¹ A lapban megjelent szövegeket lásd: *Az Élet repertórium*a, szerk. GALAMBOS Ferenc, Budapest, 1977. A lapról lásd DERSI Tamás, *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 151–153, 247–249.; H. LABORC Júlia, *Egy finnugor vonatkozásokban gazdag századvégi folyóirat: az Élet = Bereczki emlékkönyv. Bereczki Gábor 60. születésnapjára*, szerk. DOMOKOS Péter – PUSZTAY János, ELTE BTK, Budapest, 1988, 251–256. (Uralisztikai Tanulmányok 2.)

² VIHAROS-GERŐ Ödön, *A harminc év előtt volt „Élet”*, Világ 1923. június 5., 3. Az idézeteket betűhív formában közlöm.

³ A SZERKESZTŐ [KATONA Lajos], „*Élet*”, *Élet* 1891/1., 1–4. Komlós Aladár a századvégi gondolkodók kapcsán írt e szintéziskeresésről, vö. KOMLÓS Aladár, *Előszó = Uő., Vereckétől Dévényig*, Szépirodalmi, Budapest, 1972, 5. A kérdéssel mélyebben a *Túl a népnemzetin. A „kozopolita költészet” pöre* című fejezetben (48–98.) foglalkozott.

⁴ KISS Endre, *A világnézet kora. Nietzsche abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn*, Akadémiai, Budapest, 1982, 25. Irodalmi szempontból a Figyelő érdemel külön említést, lásd SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Universitas, Budapest, 2005, 341–365.; NÉMETH G. Béla, *A demokrácia, az egyéniség és a „kozopolitizmus” jegyében: a Figyelő és köre. A polgári realizmus kritikai kezdeményezőinek egy felemás csoportja = Uő., Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1976, 336–390. (Elvek és Utak)

⁵ Vö. VIHAROS-GERŐ, I. m.

⁶ ARANY János, *Kozmopolita költészet = Uő., Kisebbségi költemények, III.*, szerk. S. VARGA Pál, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2019, 254–257. (Arany János Munkái); a vershez és a vitához a jegyzeteket lásd 854–865.; REVICZKY Gyula, *Arany Jánosnak. Válaszul „Kozmopolita költészet” című versére = Uő., Versek, I.* [Kritikai kiadás], szerk.

amely később – főleg Komlós Aladár értelmezésének tulajdoníthatóan – a „nemzeti” és „kozmpolita” irodalomszemlélet jól elkülöníthető szembekerüléseként tematizálódott.⁷ A nézeteltérést már többen tárgyalták, következtetéseiket úgy összegezhetjük, hogy a vita alapvetően nem a két mű – a *Kozmpolita költészet* és az *Arany Jánosnak. Válaszul a „Kozmpolita költészet” című versére* – szövegéből, hanem a korabeli kontextus feltárásán keresztül érthető meg.⁸ Mégis tanulságos lehet, ha figyelünk a versek tartalmi vonatkozásaira, és ezek alapján körvonalazzuk, mit is érthetett a két költő kozmpolitizmus alatt, miben tértek el a nézeteik. Arany szerint a kozmpolita „világ-költő” elsősorban olyan írórt jelent, aki nemzetközi sikerre törekszik, és ennek érdekében attól sem idegenkedik, hogy tárgyát külföldön keresse. Ezt a gyakorlatot helytelenítette, ugyanis elképzelése szerint a kicsi nemzetek költői nem járhatnak el úgy, ahogyan a nagy népek alkotói: míg az utóbbiak törekedhetnek nemzetközi sikerre, és ezt akár el is érhetik (eközben pedig nem vetik meg nemzetiségüket), addig az előbbieknél erre nincs esélyük, s ha ezt mégis megkísérlik, az pusztuláshoz vezet: „Ám terjeszszé a hatalmas / Nyelvét, honját, istenit; / Zúgó ár az, mindent elmos, / Rombol és termékenyít: / De kis fajban, a mely ép’ e / Rombolásnak útban áll, / Költő az legyen, mi népe, – / Mert kivágyani, kész halál.”⁹ Ameddig a kis nemzet költője és a nemzeti érzélem „összezeng”, addig nem kell félni a nemzethaláltól, a (nemzeti) költészetnek megtartó ereje van.

Arany kísérőleveléből, amelyet a Fővárosi Lapok főszerkesztőjének, Vadnai Károlynak küldött, kiderül, hogy a verset még 1877 nyarán írta, tehát az 1878-as közlés a június 29-i számban nem egy konkrét esetre reagált – noha tudjuk, hogy Gyulai Pállal beszélgethettek arról, hogy a magyar szerzők mellőzik a nemzeti témájú szövegek írását¹⁰ –, hanem a korban tapasztalt irodalmi változások egyik láttelekeként tekinthetünk rá. Például a „cosmpolita közönség” és annak gondolatnak a rémképe, amely szerint a korabeli generáció műveltségén „idegen máz csillog”, felmerült ifj. Ábrányi Emil szerkesztői programcikkében is a Figyelő című irodalmi, szépművészeti és kritikai hetilap 1876-os 1. számában annak ellenére, hogy korábban ő sürgette a hazai ízlés általános „európai színvonalra” való emelését, amely szerinte

CSÁSZTVAY Tünde, *Argumentum* – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2007, 401–402. (Reviczky Gyula Összes Verse); a vershez és a kozmpolita-vitához a jegyzeteket lásd REVICZKY Gyula, *Jegyzetek*, II. [Kritikai kiadás], szerk. CSÁSZTVAY Tünde, *Argumentum* – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2007, 903–908. (Reviczky Gyula Összes Verse)

⁷ KOMLÓS Aladár, *A „Kozmpolita költészet” vitája* = *Uő., Tegnap és ma. Irodalmi tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1956, 102–135. Arról, hogy a vita nyomán kialakult korszakolás líratörténetileg miért félrevezető a mai napig, lásd EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Ráció, Budapest, 2010, különösen 92–94.

⁸ BALOGH Edgár, *Egy elévült vita történetéhez*, *Korunk* 1971/12., 1807–1811.; SZILÁGYI Márton, *Exkursus: A Kosmpolita költészet* = *Uő., „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete*, Osiris, Budapest, 2023, 437–448. (Osiris Irodalomtörténet)

⁹ ARANY, *I. m.*, 254. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰ *Uo.*, 855. A vers 1877. augusztus 8-i. Koroda Pál története is alátámasztja, hogy Arany előtt „befekeztették” az új költőket, vö. *Uo.*, 859.

a műveltség legfőbb garanciája.¹¹ Sőt, míg 1871-es cikkében amellelt érvelt, hogy egy irodalom akkor nevezhető igényesnek, ha egyszerre lát el kétféle feladatot – „egyfelől saját hazájának, másfelől a külföldnek irodalmi termékeit és mozgalmait kell szigorú és folytonos figyelemmel kísérnie közlönyeiben”¹² –, addig későbbi cikkében (szerkesztőként valamelyest érthető módon a magyar olvasóközönséget megszólítva) a második szempontot már háttérbe szorította, elhagyta: „Az a műveltség, mely nem organicusan, nem a nép benső természetéből fejlődik, csillogó de hamis fény, haszontalan külmáz, üres burok, mely alatt tartalom nincs.”¹³ Megfontolandó tehát Szajbély Mihály összegzése Ábrányi szerkesztői programjáról, amely szerint ez egyrészt elítélte a kozmopolitizmust (mint amely a nemzeti egyéniség elvesztéséhez vezet), másrészt pedig célja „egy nemzeti műveltségű, sajátos nemzeti értékekre figyelő közönség kinevelése” volt.¹⁴ A „nemzeti” és a „kozmpolita” viszonyáról való korabeli gondolkodásba illeszkedett tehát Arany verse is, amelyet nem érzett támadónak,¹⁵ és amelyről azt írta Vadnainak, hogy egy lelkéből „önkint felszakadt fájdalmas szózat” volt azért, mert az írók nem foglalkoznak nemzeti témákkal, és „bizonyos cosmopolitaságban tetszelegnek”.¹⁶

A Fővárosi Lapokban már néhány oldallal a vers után megtalálható ennek első olvasata. A lapszámot bemutató írás szerzője bízott abban, hogy a szöveg hatni fog az „ujabb költői nemzedékek szellemére”, ugyanis nemzeti szempontból nagyon hasznos, hogy „egy halhatatlan költő tősgyökeres magyar érzése nyilatkozik az új költészetben már-már elhanyagolt nemzeties szellem felelevenítésére.”¹⁷ Sőt, mivel e szöveg szerzője méltónak gondolta arra ezt a „költészeti szózatot” – amelyet a „nép-nemzeti iránytól” való eltérés helytelenítéseként értelmezett –, hogy „erős viszhangot kapjon mind a közönség izlésében, mind a fiatal írók gondolkozásában, mind pedig az időszaki sajtóban”,¹⁸ külön felhívta a fővárosi és vidéki lapok figyelmét arra, hogy a verset akár forrásmegjelölés nélkül (!) is terjeszthetik, a publikálás célja ugyanis az volt, hogy a szöveg minél szélesebb körben elérhető legyen, hasson a fiatal írókra, erősítse meg a nemzeti szellemet és váljon a szépirodalom hasznára.¹⁹ A Fővárosi Lapok kezdeményezése eredményesnek bizonyult, hiszen Reviczky 1878 júliusában publikált, Arany Jánosnak. Válaszul a „Kozmpolita költészet” című versére hangneméből érezhető,

¹¹ Vö. [ÁBRÁNYI Emil], A „Figyelő” t. olvasóihoz!, Figyelő 1876. január 2., 2. (Kiemelés az eredetiben.) Korábbi írását lásd ÁBRÁNYI Emil, Angol irodalom, Figyelő 1871. jan. 1., 6. (Kiemelés az eredetiben.)

¹² ÁBRÁNYI, Angol irodalom, 6.

¹³ [ÁBRÁNYI], A „Figyelő” t. olvasóihoz!, 1.

¹⁴ SZAJBÉLY, A nemzeti narratíva szerepe..., 350–351.

¹⁵ ARANY, I. m., 854–865.

¹⁶ Uo., 855. Komlós úgy gondolta, hogy Arany elsősorban a drámaírók idegen világnak ábrázolására gondolhatott (lásd KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 106–109.), amely feltételezést erősíti a színházi sikerekre utaló „tetszelgés” szóhasználat. Ezzel kapcsolatban lásd a kritikai kiadás jegyzetanyagát: ARANY, I. m., 854–865.

¹⁷ A vers a 723. oldalon található. A cikket lásd: [N. N.], Mai számunk, Fővárosi Lapok 1878. június 29., 726.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Vadnai szinte kiáltványként tekintett a versre, amelyet Aranynak címzett válaszlevele is alátámaszt, vö. ARANY, I. m., 857.

hogy a fiatal költő fontosnak tartotta a kérdés irodalmi megvitatását, az Arany által felvetett szempontok újragondolását.²⁰ Ugyan elsősorban Arannal vitázott, de az olyan lappangó nézetekkel szemben is fellépett, mint Vadnai Károlyé, aki azért örült Arany versének, mert az írók „gyökeretlen, mert idegen szellemen táplálkozó” tevékenységét károsnak tartotta a magyar irodalomra.²¹ A két vers szemléletmódja eltér a tárgy és a célközönség kijelölésében: Arannal ellentétben Reviczky szerint a költő nemzetiségtől függetlenül éppen azért szól mindenkinek, mert az igazi költő (mint például Arany is a *Bolond Istókban*) mindenhol érvényes témákról ír: „Szép az ének, szent az ének, / Drága kincs, ha nemzeti. / De a legszebb dal örökké / Általános, emberi. / Az igazság egy lehet csak / Valamennyi nyelveken.”²² Reviczky adottnak tekintette a szerző nemzeti hovatartozását, amellyel szerinte nem kell különösebben foglalkozni, mivel ez nem válhat a lírikus szöveg céljává: nem a nemzet, hanem az „örök” eszme teszi a költőt halhatatlanná, így ha a költő (aki nemzetének szülötte) képes a minden emberi lényre érvényes igazságok, lényeg megfogalmazására, akkor műve halhatatlan lesz (és, tegyük hozzá, „világirodalmi” jelentőségű): „Egy egész nép ilyen ének / S akkor leghatalmasabb, / Hogyha, bár forrása egy csak, / Mindenütt süt, mint a nap.”²³ Azzal folytatta, hogy „A tiéd is mindenütt süt. / Nagy vagy a nagyok között!”²⁴ tehát véleménye szerint Arany erre képes volt, hiszen minden szenvedő ember magára ismer Bolond Istókban.

Másképpen látszik a versek közötti nézetkülönbség, ha nem csupán tartalmi vonatkozásaikra koncentrálunk, hanem a kérdést Arany életművének kontextusában, nyelvelméleti távlatainak figyelembevételével is megvizsgáljuk. Eisemann György szerint a *Kozmopolita költészet* nem hisz az olyan „általános” ideákban, amelyek az egyes nyelvektől és költészetektől függetlenül hozzáférhetők volnának, tehát Arany tulajdonképpen „kozmpolita költészet” alatt olyan kifejezőmódot értett, amely elképzelhetőnek tartja a nyelvtől függetleníthető tartalmat.²⁵ Ehhez képest Reviczky (eszmetörténetileg elavultabb) felfogása a nyelvet az abszolút igazság eszközének tekintette, és így az Arany-féle „nemzeti” és „nemzetközi” szembeállítás elvetését nem nyelvi horizonton belül, hanem a nemzeti nyelveken kívüli „általános eszmei” szinten értette.²⁶ Reviczky valóban nem nyelvszemléleti síkon gondolta végig a maga véleményét, amelyet nemcsak válaszversében, hanem pár hónappal később a Szegedi Napló 1878. november 30-i számában megjelent *Jogosult-e a kozmopolita-költészet?* című tárcájában is részletezett.²⁷ Ebben élesen megkülönböztette a „hazafiságot”

²⁰ KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 111. A vers az 1878-as párizsi világkiállítás idején kiadott alkalmi kiadványban jelent meg (Párisi Lapok 1878. július 20., 3. sz.), lásd ARANY, I. m., 859.; REVICZKY, *Jegyzetek*, 903–904.

²¹ ARANY, I. m., 857.

²² REVICZKY, *Arany Jánosnak*, 401.

²³ Uo., 402.

²⁴ Uo.

²⁵ EISEMANN, I. m., 93. Arany lírájának modernségéről lásd még SZILI József, *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, Argumentum, Budapest, 1996 (Irodalomtörténeti Füzetek 139.)

²⁶ EISEMANN, I. m., 94.

²⁷ REVICZKY Gyula, *Jogosult-e a kozmopolita-költészet?*, Szegedi Napló 1878. november 30., 1–2.

a „nemzetiességtől”: „[a] nagy költők mindenha általános, örök emberi érzelmeket, eszméket, szenvedélyeket szóltattak meg, s *nem igen követtek hazafias tendenciákat*”,²⁸ és úgy gondolta, hogy a hazafiság mint speciális érzelem ugyan a költészet tárgya lehet, „de szabálya sohasem”, mert a „művészet nem érzelem s nem hivatása részletezni vagy egyesek patriotizmusa mellett ütni a nagy dobót. *Minél jobban sikerül a költőnek tárgyát általánosítani, annál magasabban áll.*”²⁹ A „kozmpolita poézis” szerinte azért elképzelhető, mert ez „a legáltalánosabb jellegű s a legmélyebb mederben mozog s egyáltalán nem zárja ki a nemzetiséget.”³⁰ Tulajdonképpen ezt a szöveget közölte újra kisebb módosítással 1885-ben *Kozmpolitikus irány a költészetben* címmel, amelynek ismételt megjelentetését a „kozmpolita” kifejezésen értett jelentések többértelműsége és ennek fokozott használata, az Aranyra való hivatkozások indokolhatták.³¹ Miközben Reviczky szerint „[a] legnagyobb költők a legnemzetiebbek, de egyúttal a legemberibbek, a legáltalánosabbak”,³² valójában a művészet autonómiája mellett érvelve állította (ugyanúgy, mint korábban a versében és tárcájában), hogy a poézis nem ismer se hazafiságot, se erkölctant, és így a művész hazája a széles világ.³³ Hozzá hasonló véleményt fogalmazott meg Komjáthy Jenő is *Kritikai szempontok* című, 1887-ben közölt írásában, amelyben amellet érvelt, hogy az igazi költészet nem ismer hazafias „tendenciát”; az igazi költő művében szükségszerűen csak a nyelv és a forma nemzeti, de a tárgy nem feltétlenül.³⁴ Tehát mindketten a művészet függetlenségét hangsúlyozták, amely nem szolgálja ki közvetlenül a hazafias célokat; ha nem indokolt, még témáját illetően sem nemzeti, ugyanis a nagy írók mindig az „általános igazság” megfogalmazására törekszenek. Az igazi művészi alkotás egyszerre nemzeti és áll a nemzetek fölött, hiszen a szerzők megszólalási pozíciója kulturálisan, saját nemzeti hagyományuk által meghatározott: „Népével van összeforrva / A nagy eszmék dalnoka”.³⁵

Az Arany-vers apropóján Gyulai Pál többször is megfeddte az írókat, hogy műveikben nem nemzeti témát dolgoznak fel,³⁶ azaz ő is ezt az egy mozzanatot emelte

²⁸ Uo., 1. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

²⁹ Uo. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

³⁰ Uo.

³¹ A szöveg az 1883-ban induló Szemle című budapesti vegyes tartalmú illusztrált lap 18. számában (augusztus 10.) jelent meg a 3–4. oldalon. Lásd még REVICZKY Gyula, *Kozmpolitikus irány a költészetben* = Uő., *Vegyes költői és prózai művek*, II., szerk. NÉMETH G. Béla, Szépirodalmi, Budapest, 1969, 474–477. (Reviczky Gyula Művei) A megjelenést akár az 1884-es választások körüli események is indokolhatták, mint ahogyan azt Császtvay Tünde megállapította, vö. REVICZKY, *Jegyzetek*, 907.

³² REVICZKY, *Kozmpolitikus irány a költészetben*, 477.

³³ Uo., 475. Ezt Komlós Reviczkyék „kozmpolita l’art pour l’art” elképzelésének nevezte, lásd KOMLÓS, *A „Kozmpolita költészet” vitája*, 122. Komlóssal ellentétben úgy gondolom, Reviczky versének és cikkének, illetve 1885-ös írásának szemlélete megegyezik, vö. Uo., 115–117.

³⁴ KOMJÁTHY Jenő, *Kritikai szempontok* = Kiss József, *Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő*, szerk. KOMLÓS Aladár, Szépirodalmi, Budapest, 1955, 580. (Magyar Klasszikusok)

³⁵ REVICZKY, *Arany Jánosnak*, 402.

³⁶ Például a Szigligeti Ede emlékére tartott 1879. február 10-i beszédében (GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*, I., Franklin, Budapest, 1914³, 157–158.), de 1878-as, Csiky Gergely újabb színműveiről szóló bírálatában is megjegyezte, hogy a magyar „vígjátékírók” örömmel választják Spanyolországot műveik színhelyéül,

ki a költemény gondolatmenetéből. Beöthy Zsolt viszont 1879-ben már új jelentésben használta a „kozmpolita” kifejezést *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* című könyvének második kötetében. Arany versére hivatkozva állította: a magyar kozmpolita költészet – noha nyelvében magyar – érzésben, felfogásban és formában is idegen, a külföldi hatást nem mérsékeli nemzeti szellemmel, forrása pedig „a panaszos, a tétlen, nyögő világfájdalom”.³⁷ A „kozmpolita” ezen jelentése, amely korábban Vadnainál is felmerült, uralkodóvá a századfordulóra vált: gyökértelen idegenszerűség, utánzás, az organikusan alakuló nemzeti irodalommal szemben invazív idegen. Ezzel szemben – Komlós szerint – Gyulai Pál még Aranyhoz hasonlóan (bár nem ugyanúgy)³⁸ gondolkodott e kérdésről, azaz nem azt ítélte el, ha valaki idegen kultúráktól tanult, majd tudását magyarrá asszimilálta, hanem azt, ha valaki megvetette a „magyar” témákat, és csupán idegen babérokra, ismertségre tört.³⁹ Utóbbit például alátámasztja Gyulai 1883-as beszéde a Kisfaludy Társaság közgyűlésén, amelyben arról értekezett, hogy az új kor remekíróinak fordítása elengedhetetlen a csak magyarul tudó közönség számára, hiszen az európai szellem áramlataival ezeken keresztül lehet megismerkedni.⁴⁰ Az elszigeteltséget károsnak érezte, „[a] fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének”.⁴¹ Tagadhatatlan, hogy felfogásában a „jót és jól fordítás” elve magában foglalta az esztétikai mércéjét és ennek kirekesztő jellegét a „rossz” műalkotásokkal szemben, nézete ugyanakkor azt tükrözi, hogy a magyar írókkal szembeni elvárásai nem az európai irodalom (az idegen) kizárásával fogalmazódtak meg.⁴² Korábbi írásából, az 1850-ben megjelent többrészes *Társaséletünk* című írányikkéből

„a hol minden lehetetlenség megtörténhetik” (GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, II., Franklin, Budapest, 1908, 465.). Az Aranytól eredeztethető „kozmpolita költészet” későbbi elhasználtságáról lásd PALLOS [PALÁGYI Lajos], *Az újabb magyar irodalomról*, Koszoru 1885. szeptember 6., 575–576., illetve ARANY, *I. m.*, 861–863.; KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 124–125. Különben az Arany János (*Irodalmi hagyatékának megjelenése alkalmából*) és az Arany János halálára című versek bizonyítják Reviczky mély tiszteletét Arany iránt.

³⁷ BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. *Kisfaludy Károlytól mostanig*, II., Athenaeum, Budapest, 1881², 100. Noha az első kötet 1877-ben megjelent, a második csak 1879-ben, lásd PINTÉR Jenő, *Beöthy Zsolt = Uő. Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*, VII., Budapest, 1934, 191. Tehát Komlós megállapítása arról, hogy Beöthy gyorsan, 1878-ban reagált Arany versére, nem állja meg a helyét (és így az erre vonatkozó következtetései sem), vö. KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 110.

³⁸ S. Varga Pál szerint Gyulai sokkal fontosabbnak tartotta a mű tárgyának nemzeti jellegét, mint Arany, vö. ARANY, *I. m.*, 856. Azzal kapcsolatban, hogy az irodalmi Deák-pártot milyen hasonló gondolkodás formálta, lásd SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva szerepe...*, 199–216.

³⁹ KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 104.

⁴⁰ GYULAI Pál, *Gyulai Pál elnöki megnyitói beszéde*, A Kisfaludy-Társaság évlapjai 1882–1883, Franklin, Budapest, 1883, 3–10.

⁴¹ *Uo.*, 6.

⁴² *Uo.*, 7. Ezt alátámasztja S. Varga Pál kijelentése arról, hogy szerinte Gyulainál a nemzeti nem volt korlátozó kategória, lásd S. VARGA Pál, *Gyulai Pál = Uő., A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, Budapest, 2005, 496.

is az derült ki, hogy nem tekintette a nemzetet a kozmopolitizmussal szembeállíthatónak; éppen ellenkezőleg, a kettő összehangolása mellett foglalt állást, mert úgy vélte, a világpolgárság csupán a nemzetiségen keresztül érhető el.⁴³ Ennek elérése azonban nemzeti érdek, a „világpolgárság” fogalmához ekkor még (a század közepén) egyértelműen pozitív konnotációk társultak.

Mindebből kitűnik, hogy a nemzeti irány képviselői nem egységesen, ugyanazon elv alapján ítélték el a külföldi mintákból inspirálódó írók munkáját. Beöthy például számonkérte az irodalmi alkotások (és főleg a lírai művek) „egyetlen magyar elemén”, a nyelvén az „erőt”, „jellemző színeket” és „gyökerességet”.⁴⁴ A költészettel szemben támasztott legfontosabb elvárása pedig – hogy megnyilatkozzék benne a nemzeti érzés – ugyanazt a már a század elején is népszerű szemléletet képviselte, amely a nemzet fennmaradását az önmagából, saját gyökerein keresztül fejlődő kultúra által látta biztosítotttnak, és amely tiltakozott a nyugat-európai kultúrák hatása ellen.⁴⁵ Elvének szélsőségesé válása megfigyelhető későbbi, Lampérth Géza 1897-es kötetéhez írt előszavában, amelyben azt állította, hogy „[i]gazi magyar költészet eddig más nincs is, mint a magyar vidék, a magyar falu költészete”, és „[a]z új magyar nagyvilág költészetének csak a régi magyar kisvilág költészetéből lehet kifejlődni”.⁴⁶ S. Varga Pál különbségtétele egyértelművé teszi, hogy a „kozmpolita” különböző értelmezései mögött markánsan eltérő irodalomszemléletek álltak: míg Arany és Gyulai a hagyományközösségi paradigma képviselőiként tekintettek a nemzeti irodalomra, a Reviczky-féle nézőpontot pedig a látszólag ellentétesnek tűnő, „a nemzeti irodalom eredetközösségi felfogásának, illetve individualista, az esztétikum autonómiáján alapuló meghatározásának kettőssége” jellemezte (hangsúlyosan az utóbbi), addig Beöthy teljes mértékben az eredetközösségi narratívát és ennek „nemzetkarakterológiai alapon »továbbfejlesztett« változatát” hasznosította írásaiban.⁴⁷ S. Varga szerint a századvégre a hagyományközösségi paradigma teljesen háttérbe szorult, „széttöredezett”, így az eredetközösségi narratíva és az irodalom romantikus individualista felfogása került szembe egymással – azonban éppen az Arany- és a Reviczky-versek mutatnak rá arra, hogy noha a szerzők nézőpontja különbözött, az 1870-es évek végén ez még nem jelentette a nemzeti jelleg szembekerülését a világirodalom szempontjával.⁴⁸

A „kozmpolita” századvégre kialakult, megbélyegző jelentése elfedte, hogy a vita nagyon sok, egymástól különböző véleményből épült fel. Éppen ezért tűnik mára túlzásnak, hogy Komlós ehhez – az Arany János versével elindított, de idővel eszkalálódó

⁴³ Vö. SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva szerepe...*, 171.

⁴⁴ Vö. BEÖTHY, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, 100.

⁴⁵ Ez ellen többször is tiltakoztak, lásd például SZAJBÉLY Mihály, *A párizsi kéjhölgy és a szemérmes magyar szűz. Gondolatok a reformkor irodalom- és nemzetszemléletéről = Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. Uő., Magvető, Budapest, 1999, 433.

⁴⁶ BEÖTHY Zsolt, *Előszó = LAMPÉRTH Géza, Első könyvem*, Franklin, Budapest, 1897, 6. Erről lásd KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 126.

⁴⁷ S. VARGA Pál, *Kitekintés = Uő., A nemzeti költészet csarnokai*, 615–616.

⁴⁸ Uő., 617.

– vitához kötötte a népnemzeti irány egyedulalmának végét, a nagyvárosi irodalom létrejöttének idejét.⁴⁹ Azt azonban jól látta, hogy míg a „kozmpolita” terminus a hetvenes években olyan szerzők esetében volt használatos, akik világirodalmi babérokra törtek, alkalmasint idegen témát választottak, és az „általános emberi érzések és gondolatok” kifejezését tekintették elsődleges céljuknak, addig a kilencvenes évekre ugyanez a kifejezés már komorabb színezetet kapott, „agresszívabbá vált”, és az új, idegen áramlatok képviselői ellen irányult – középpontban a fővárossal vagy az újonnan létrejött, jelentős részben asszimiláltakból álló polgársággal.⁵⁰ A „kozmpolita” fogalmának időbeni jelentésváltozásával magyarázható, hogy a véleménykülönbségek mély szemléleti szakadékot sugalltak az idegen irodalom hatásait, a nemzeti költő hivatását illetően. Arany és Gyulai a nemzeti és a kozmpolita közötti különbséget az adott mű tárgyában és a megcélzott közönségben látta, ezért értelmezésükben a külföldi irodalom ismeretét, az egészséges tájékozódást, ennek akár példakövetését a nemzeti irodalomra jótékonyan gondolták. Reviczky gyorsan reagált Arany felvetésére, véleményük abban tért el, hogy másképpen határozták meg a kis nemzet költőjének feladatát (miről és kinek írhat). A fiatal szerző ezt már 1878-as cikkében is hangsúlyozta, amelyben azt írta, hogy még „a nagy Aranytól” sem fogadhatja el azt a nézetet, miszerint „világköltőt csak nagy népek adjanak, a kisebbek poezisében pedig nemzetiséget keressünk”, ugyanis „az esztetika előtt nincsenek kis és nagy népek”.⁵¹ Ehhez képest Beöthy Zsoltnál (és utána szinte mindenkinél) a „kozmpolita” kifejezés által keltett asszociációk az idegen érzelem, idegen nyelv, idegen látásmód. Megalapozott szempontok nélkül így ízlés szerint bárki és bármi megbélyegzésére használhatóvá vált. A külfölddel szembeni előítéletek utánzasként értelmezték azoknak a – nemzetközi irányokra és új jelenségekre ihletforrásként tekintő – íróknak és lapoknak a törekvéseit, amelyek igyekeztek a tanultakat beledolgozni a nemzeti irodalomba.

Seyla Benhabib hívta fel a figyelmet arra, hogy a „kozmpolita” kifejezéshez egyaránt kapcsolódtak pozitív és negatív tartalmak már az antik római és a görög gondolkodásban is – kozmpolitának általában azokat hívták, akik gondolatban vagy gyakorlatban eltávolodtak saját városuk vagy államuk szokásaitól és törvényeitől, és akik ezekre a törvényekre a ráció „emelkedett álláspontjáról” tekintettek le.⁵² A felvilágosodás korában a nemzetköziség felé fordulást, dicséretes magatartást, a humanizmus megnyilatkozását jelentette.⁵³ A kifejezés a 19. század utolsó évtizedeiben tapasztalható pejoratív válságában meghatározó szerepet játszott, hogy a nemzetközi

⁴⁹ KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 102.

⁵⁰ KOMLÓS Aladár, *Az új társadalmi tudat jelentkezése a lírában = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, IV., szerk. SÓTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1965, 595. Hasonló összegzést lásd REVICZKY, *Jegyzetek*, 905. Tolnai Lajos Ábrányi Emil *Szabadság*. Haza című kötetéről írt 1888-as kritikájában a vidék–főváros oppozíciójaként vizsgálta a kozmpolitát, vö. TOLNAI Lajos, *Ábrányi Emil*, Pesti Hírlap 1888. március 31., 1–2.

⁵¹ REVICZKY, *Jogosult-e a kozmpolita-költészet?*, 2.

⁵² Seyla BENHABIB, *Kozmpolitizmus és demokrácia*, ford. BOJTÁR Péter, 2000 2010/3., 4–5.

⁵³ Vö. KOMLÓS, *Vereckétől Dévényig*, 49.

kapcsolatoknak, az intenzív kulturális transzfernek és a tömegmédiuumoknak köszönhetően egyre hangsúlyosabbá vált az a gondolat, hogy meg kell védeni a nemzeti irodalmat az idegennel szemben.⁵⁴ Ezen jelentések figyelembevétel is találó Lengyel András megállapítása, amely szerint „történetietlen és félrevezető szilárd jelentéssel felruházni” egy olyan irányzatjelölő elnevezést, amelynek „funkciója éppen sokértelműségében, változó célok szerinti használhatóságában fedezhető föl”.⁵⁵ Lehetetlen tehát „pontosan” meghatározni, mit is jelentett a „kozmpolita” fogalom a korabeli nyelvhasználók körében, de azt mégis körvonalazni tudjuk, milyen sokféle jelentésben használták: míg korábban inkább (semlegesen) a ’világpolgárt’ vagy a ’nemzetek fölöttiséget’⁵⁶ jelentette, az irodalmi szövegek esetében a téma- és közönségválasztásra utalt, a „kozmpolita érzelműséghez” pedig az arisztokraták kivételes műveltsége párosult,⁵⁷ addig az 1880–1890-es évekre már pejoratív felhanggal a ’nemzetietlen’, ’szociáldemokrata’ és ’hazafiatlan’ jelentésben kezdték el használni. A főrendiház ülésein többször utaltak a tőkésnek „élődsi fajára”, de a „hazátlan kozmpolitákra”, a szociáldemokraták „kozmpolitikus hóbortosságára” is akadt példa.⁵⁸ Komlósnak tehát kétségtől függetlenül igaz volt abban, hogy a századvégére kozmpolitának nevezték azokat a jelenségeket, amelyek újdonságuk miatt idegenszerűnek hatottak, és fenyegették a régi világ hagyományos kereteit, és hogy az elítélés minden esetben a nemzeti elv álláspontját tükrözte, így a „»kozmpolita« azért érdemel megvetést, mert nincs benne nemzeti öntudat”.⁵⁹ Úgy látta, elsősorban a népies versformák mellőzését és a nagyvárosiasságot értették alatta, de egyszerre jelentett „forradalmi, erkölcsstent, magyartalant, plebejst, a nyelv erőtlenségét és a lélek lágyságát, polgári szellemet, sőt néha már zsidót”.⁶⁰

A kozmpolitizmussal szembeni ellenérzéseket gyűjtőlencseszerűen mutatja meg Balogh Pálnak, a Budapesti Hírlap egyik alapító tagjának és országgyűlési tudósítójának *Kozmpolitizmus* című 1883-as írása.⁶¹ Véleménye szerint a divatos világnézet „feloldja a vérségi köteléket, »felszabadítja« a lelket a helyhez-kötöttség »nyüegtől« s hazájává teszi neki az egész világot korlátlan jogokkal, melyeket csak érvényesíteni tud”.⁶² A kozmpolita szemében elfogultság és egyoldalú szokások rabbilincse a hazá-

⁵⁴ Uo., 50–51.

⁵⁵ LENGYEL András, *Az „urbánus” irányzatjelölő elnevezés kialakulása = Uő., Utak és csapdák. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Tekintet, Budapest, 1994, 104.

⁵⁶ Erre jó példa a *kozmpolitizmus* címszó jelentése egy 1862-es kiadásban: ’világpolgársági érzelem, mely a saját érdeket egy általánosnak alárendeli’, vö. [N. N.], *Ismerettár a magyar nép számára*, VI., Heckenast Gusztáv, Pest, 1862, 461.

⁵⁷ PULSZKY Ferenc, Gróf Viczay Mihály, Vasárnapi Ujság 1884. július 13., 438.

⁵⁸ [N. N.], *Országgyűlés*, Pesti Hírlap 1883. május 1., 10. (Első melléklet a Pesti Hírlap május 1-i számához); [N. N.], *A világ urai*, Népszava 1883. november 18., 2.; [N. N.], *Május elseje*, Pesti Hírlap 1891. április 11., 5.

⁵⁹ KOMLÓS, A „Kozmpolita költészet” vitája, 126.

⁶⁰ KOMLÓS, *Vereckétől Dévényig*, 57.

⁶¹ SZINNYEI József, Balogh Pál = Uő., *Magyar írók élete és munkái*, I., Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest, 1891, 480.

⁶² BALOGH Pál, *Nagybőjti prédikációk V. Kozmpolitizmus*, Budapesti Hírlap 1883. március 24., 1. (Melléklet a Budapesti Hírlap 83. számához)

hoz való ragaszkodás, és szánandóak azok az emberek, akik csak egy kis területért élnek, ennek érdekeit szolgálják, és képesek érte közvetlen morális ok nélkül is meghalni. Balogh érvelése szerint a kozmopolita, azaz „az örök béke e fantasztikus polgára” nem számol azzal, hogy a nemzetiségi ellentétek, az eddigi háborúk mind szükségesegek voltak – ő ugyanis ezeket természetesnek, sőt, az emberi faj haladási tényezőjének gondolta. Emellett megkérdőjelezte annak a lehetőségét is, hogy „[a]ki lelkét az egész világ előtt kitarja s képzelete egyaránt tud hevülni minden ellentét fölött, abból tetterős, pozitív jellem” lehessen, s aki pedig mindent szeret, annak „szívét” méltán illeti gyanú, ugyanis az ilyen semmit sem szeret igazán.⁶³ A kozmopolita megérdemli, hogy mindenhol szökevénynek nézzék, mivel ahelyett, hogy egy zászló alá sorakozna, „[k]icsinyesnek tartja, lenézi a küzdő felek évdését, nem vesz részt harcaikban, eljár mindkét táborba, iszik mindkettő borából, élvezi mindkettő örömeit, siratja közösen gyászukat pártatlanul”.⁶⁴ Ugyan a polgárosodás folyamata közelebb hozza a nemzeteket egymáshoz, a hazaszeretet – és tegyük hozzá: a nemzetiségi elkülönöződés – mindig meg kell maradjon, mert „[a]kinek hazája sincs annak [...] semmije sem marad”.⁶⁵ Ebben a kontextusban csak idő kérdése volt, hogy egy olyan programot képviselő lap, mint az *Élet* – amely kifejezetten a nemzeti irodalom modernizációja miatt tartotta fontosnak a külföldi minták asszimilációját – mikor fogja megkapni a „kozmpolita” bélyeget.⁶⁶

Az Élet indulása és a kozmopolita-vád

Noha Gerő korábban idézett visszaemlékezéséből és az *Élet*ben megjelent szövegek-ből arra következtethetünk, hogy a meginduló periodikát a sajtó rosszul fogadta,⁶⁷ ha a lapindítás idejéről megvizsgálunk egy-egy szemlélő írást, éppen ennek ellenkező-jéről bizonyosodhatunk meg. Az *Élet*et hirdető bemutatkozó szöveg szerint a lap „[a]z emberiség közös ideáljainak zászlaja alatt akar küzdeni, azonfelül a nemzeti önállóságot és a szabad fejlődést fogja szolgálni”.⁶⁸ Az ehhez hasonló, főleg a szerkesztők célkitűzéseit tartalmazó szövegek közé tartozik a *Budapesti Hírlap* méltatása az első lapszámról, amely szerint az *Élet* „[k]ülsőleg csinos, izléses a kiállítása, de

⁶³ Uo., 2.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Ugyanakkor vegyük figyelembe Németh G. Béla véleményét, aki szerint még Gyulai Pál sem használta ezt a vádat korábban olyan lapra – a *Figyelőre* –, amelynek munkatársai „a magyarságnak mint nemzeti közösségnek az államban testet öltő szerepével, szerepének folytonosságával alig foglalkoztak”, ugyanis őket sokkal inkább „az európai szellemi áramlatokba való bekapcsolódás vágya hajtotta”, és nem a „nemzetietlenség”. Vö. NÉMETH, I. m., 383. De, mint lártuk, sem Gyulai szemléletmódja, sem a „kozmpolita” hetvenes években használt fogalma nem tette ezt lehetővé.

⁶⁷ Például az első évfolyam áprilisi számának két szövege is ezt az érzetet kelti, vö. y., *Ti kozmpoliták!! Egy kis tusakodás*, *Élet* 1891/4., 333–337.; [N. N.], *Csatangolás*, *Élet* 1891/4., 338–340.

⁶⁸ [N. N.], (*Élet*), *Budapesti Hírlap* 1891. január 6., 11.; lásd még: [N. N.], «*Élet*», *Vasárnapi Ujság* 1891. január 11., 29.; [N. N.], (*Egy új revue*), *Pesti Napló* 1891. február 1., 2.; a *Néprajzi Társaság* tagjainak is ajánlották, vö. *Etnographia* 1891/1., 52.

minden fölösleges cicoma nélkül való. Bensége tartalmas, gondolkodásra ösztönző”;⁶⁹ illetve a Vasárnapi Ujság cikke is, amely kiemelte a változatos tartalmú szövegeket, és példaértékűnek tartotta, hogy „a fordításoknak és idegentárgyu dolgozatoknak akkora tér van engedve, mint egyetlen magyar vállalatban sem”.⁷⁰ A Nemzet szerint az első lapszámban megjelent írások érdekesek, magas irodalmi színvonalat képviselnek, az Élet pedig olyan lap, amelyet „már hetek, sőt hónapok óta nem csekély érdeklődéssel néztek” azért, mert úgy hirdette magát, mint amelyben minden, máshol kiadhatatlan, valamilyen „furcsaságot” tartalmazó írás megjelenhet, ezáltal pedig teret nyit egy új, irodalmi forradalomnak. A szerző szerint ez a várakozás nem teljesült, mivel az Élet „egy igen gondos, ügyes tartalmas szemle” lett, és nem „a várva-várt egetverő, geniális curiosum”.⁷¹ Egyedül a Fővárosi Lapok jegyezte meg kissé csipkelődően, hogy az Élet programján érződik a „Titán Laciskodó” hangnem, s felrótta a lapnak, hogy a „félvállról vevés általános jellege a cikkeknek”.⁷² A Pesti Napló tudósítóját pedig meggyőzte a „derék vállalat” gyümölcse, azaz a második lapszám arról, hogy „a fiatal kiadók öntudatosan törnek céljuk felé és hogy fáradozásuk méltó a közönség pártolására”.⁷³

Az első lapszámok korabeli részletes elemzését a Kalotaszegi álnéven író Bálint Nagy Mihály végezte el a Kalotaszeg című lapban.⁷⁴ Ez első pillantásra szokatlannak tűnhet, de ha tudjuk, hogy az Élet első évfolyamát Kolozsváron nyomtatták a Közművelődés irodalmi és műnyomdai részvénytársaságnál, ugyanott, ahol a Kalotaszeget, s hogy az Élet egyik kiadótulajdonosa ugyanaz a Herrmann Antal volt, aki az előbbi munkatársaként is dolgozott, érthetővé válik, hogy az új sajtóterméket elemző kritikák miért itt, e Bánffyhunyard és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő hetilapban jelentek meg.⁷⁵ Az álnéven közlő Bálint Nagy szerint a „hazai sajtó kedvezően fogadta a kissé merész, új vállalatot”, és csupán a kezdeti nehézségeknek tulajdonította, hogy a folyóirat „nem ment a gyöngéktől”.⁷⁶ Például a tartalom semmit sem mutat a magyar életből, a közölt versek abszolút

⁶⁹ [N. N.], („Élet”), Budapesti Hírlap 1891. január 28., 4.

⁷⁰ [N. N.], Élet, Vasárnapi Ujság 1891. február 1., 74.

⁷¹ [N. N.], »Élet«, Nemzet 1891. január 28., 3.

⁷² [N. N.], »Élet«, Fővárosi Lapok 1891. január. 28., 195. Hasonlóan gondolta később a 4. lapszámról a Magyar Polgár tudósítója, aki szerint a „nagyképű” cikkeknel jobban sikerültek azok, amelyek az individuális felfogás jogosultságáról írnak, vö. [N. N.], Az Élet 4-ik számát vettük, Magyar Polgár 1891. április 24., 2. Az új költőgenerációt, a meg nem értett fiatalokat csúfolták Titán Lacinak, lásd KORODA Pál, Irodalmi körforgás, Nyugat 1929/6., 397.

⁷³ [N. N.], Élet, Pesti Napló 1891. február 27., [esti], 2.

⁷⁴ KALOTASZEGI [BÁLINT NAGY Mihály], Az „Élet”, Kalotaszeg 1891. február 15., 62–63.; 1891. március 8., 84–86.; 1891. július [!] 7., 196–197.; 1891. július 12., 237–238. Az álnév szerzőjének kiléte már Lakatos Éva bibliográfiájában is megjelent (vö. A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944, I., A–J, szerk. LAKATOS Éva, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2010, 136.), de az álnévlexikon is Bálint Nagyot tartja számon (vö. GULYÁS Pál, Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei, Akadémiai, Budapest, 1956, 241.).

⁷⁵ A kolozsvári nyomdában kiadott lapokat lásd FERENCZI Zoltán, A kolozsvári nyomdászat története, Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara, Kolozsvár, 1896, 103.

⁷⁶ KALOTASZEGI, I. m., 62–63.

költői érték nélküliek, és „visszas világnézetet” hirdetnek. Ugyan jó ötletnek tartotta a világirodalom jeleseinek magyarra fordítását, de fenntartásai voltak a fordítások nyelvi minőségével szemben. Zavarták a Nietzsche filozófiájától áthatott szövegek is,⁷⁷ de egészében véve jelentős orgánumnak tartotta az Életet, és tanulmányozását melegen ajánlotta a Kalotaszeg olvasóinak.

Ezek után váratlanul tűnhetett az a támadás, amely a Pesti Hírlap ismeretlen szerzőjének tollából érte az Élet második, februári lapszámát, annál is inkább, mert január végén még az a méltatás jelent meg róla ugyanitt, hogy „a folyóirat tisztább nemzeti irányu haladásra és szabadabb szellem meghonosítására törekszik”.⁷⁸ A februári kritika hangneme ezzel teljesen ellentétes. Az Élet „kozmpolita jelleggel bír s a nemzeti irodalomhoz csaknem semmi köze sincs. A művelt nyugatról importált, alaposan félreértett s a magyar műveltségi élettől idegen irányokkal és vesződésekkel van telve.”⁷⁹ Nem foglalkozik a magyar nemzeti irodalommal és olyan szövegeket közöl, amelyek mind „idegen szempontúak”. A többes szám első személyű megszólalás nyomatékosította a kollektív véleményt:⁸⁰ „[m]i azon a hiten vagyunk, hogy egy magyar szépirodalmi folyóiratnak a magyar irodalmat, a magyar nemzeti élet szempontjából kell művelnie”.⁸¹ Nem elegendő tehát, ha magyar írók magyar szövegeket írnak, a magyar nyelvű irodalmi alkotásokon nem is érződhet, hogy összeköttetésben állnak európai irodalmi áramlatokkal. A névtelen újságíró kioktató hangján érződik, hogy indulatának alapja az irodalom és az ízlés „kuszált és megzavarodott” látletele, és az, hogy szerinte „a magyar irodalmi élettől végképen elszakadt fiatal óriások és idegen tejen növekedett műkritikászok” anarchikus állapotot idéznek elő törekvéseikkel. A cikkíró becsmérő véleményét a kritikus szó „kritikász” változata is érzékelteti, amely a szakma degradálását, a szó pejoratív jelentését sugallja – így az Élet munkatársai csak „kritikászok” (amely mintha a „mitugrász” vagy „firkász” fogalmakra is utalna), és nem valódi kritikusok.

Noha Kalotaszegi írásában is felmerült, hogy az Életben megjelent magyar szövegek nem feltétlenül közvetítenek nemzeti érzületet, a szerző mégsem utasította és ítélte el a szerkesztőség külföldi irodalom iránti érdeklődését. Kosztolányi Tibor jegyezte meg, hogy a századvégi modern írók mindennél fontosabbnak látták az esztétikum és az önkifejezés szabadságát, hittek az irányzatok sokszínűségében, és

⁷⁷ Ezzel nem volt egyedül, Friedrich Nietzsche korabeli – ambivalens – fogadtatásáról Magyarországon lásd KISS, I. m.; LENGYEL Béla, *Nietzsche magyar utókora*, Minerva Társaság, Budapest, 1938 (Minerva-Könyvtár 125); LACZKÓ Sándor, *Nietzsche első magyar olvasatai = Uő., A dolog és a szó. Tanulmányok a magyar filozófiai hagyományról*, Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2013, 140–164. (A Magyar Nyelvű Filozófiai Irodalom Forrásai 14.)

⁷⁸ [N. N.], (*Élet*), Pesti Hírlap 1891. január 30., 5.

⁷⁹ [N. N.], (*Az Élet*), Pesti Hírlap 1891. február 28., 3.

⁸⁰ A stigmatizáció három alkotóeleme – a felcímkézés, a sztereotipizáció és a szeparáció – is észrevehető a Pesti Hírlap cikkén. A stigmáról bővebben lásd Catalin BRYLLA, *Understanding Stereotypes = Uő., Documentary and Stereotypes. Reducing Stigma through Factual Media*, Palgrave Macmillan, Cham, 2023, 3–74. DOI: 10.1007/978-3-031-26372-9

⁸¹ [N. N.], (*Az Élet*), Pesti Hírlap 1891. február. 28., 3. (Kiemelés az eredetiben)

„a többi csoport *mellett* kértek helyet maguknak”.⁸² Az *Élet* esetében Kalotaszegi ezt a törekvést fedezte fel, és többek között ennek tulajdonítható, hogy eltérő nézetrendszere ellenére érdeklődve tanulmányozta a havilapot. A második lapszámról már azt írta, „határozottabb lépést jelez abban az irányban, a melyet a kiadók érvényesíteni akarnak egy a művelt külfölddel érintkező, de önálló egészséges, modern nemzeti műveltség érdekében”.⁸³ A lap munkatársait partnernek tekintette, kritikájának élességét azzal indokolta, hogy az *Élet* is megkövetelte a saját hasábjain a magas kritikai színvonalat, így neki is kötelessége nyilvánosságra hozni fenntartásait. Kifogásolta például, hogy Jancsó Benedek nem Vajda Jánost, hanem Kiss Józsefet mutatta be mint „a legnagyobb ismeretlen költőnket”, szerinte ugyanis az *Élet* új irányát az előbbi jobban jellemezte volna.⁸⁴ Ami pedig a lapszámban közölt novellákat illeti, a lapnak „nevelni kell a közönségét egy ideig” ahhoz, hogy érteni és élvezni tudja az olyan műveket, mint a svéd Ola Hansson *Meddő virág* című elbeszélése. Látható, az első lapszámokkal szemben neki is akadtak kifogásai, mégis szükségesnek tartotta kijelenteni:

merőben illetéktelennek tartjuk az ítélelhozásra azt az uri embert, a ki az „Élet” 2. számát a Pesti Hirlapban kritizálta. Őke[gyel]me az ő nyárspolgári bölcsességében bizony nem éri fel észszel e folyóirat programjait, s azokat a helyeket, a melyekre a füzetben találomra rányitott, aligha értette illendőképén, mert hát az „Élet” az *elfogulatlan művelt magyar közönség számára készül*.⁸⁵

A századvégre a „kozmpopolita” fogalomhoz társuló, korábban bemutatott pejoratív jelentések magyarázzák, hogy a Pesti Hirlap pár soros szövegére miért válaszolt aránytalanul hosszan és ironikusan az *Élet* y. szignójú szerzője a havilap áprilisi számában megjelent *Ti kozmpopoliták!! Egy kis tusakodás* című írásában.⁸⁶ Annak ellenére, hogy nem szerkesztőségi cikkről van szó, a többes számú névmások mégis az *Élet* munkatársainak véleményét sejtetik az olyan szerkezetekben, mint „a »Pesti Hirlap« ránk kiáltott”⁸⁷ vagy „[m]égis csak azt mondják, hogy kozmpopoliták vagyunk”.⁸⁸ A Pesti Hirlap cikkében a „kozmpopolita” Hannah Arendt-i értelemben vett „gonoszként”

⁸² Vö. KOSZTOLÁNCZY Tibor, „Egy phalanx”? Az 1890-es évek irodalompolitikai küzdelmeiről új megközelítésben, *ItK* 2008/3., 289. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

⁸³ KALOTASZEGI, I. m., 84.

⁸⁴ Arról, hogy Kiss József és az általa szerkesztett *A Hét*, illetve az itt megjelent versek miként voltak modernnek, lásd: MÁRTON-SIMON Anna, *A Hét verseinek modernsége. Mit árul el Kiss József szerkesztési gyakorlatáról a „Heti posta” rovat?*, *Tempevölgy* 2023/2., 27–57.; MÁRTON-SIMON Anna, *A Hét költészeti ideálja és a hangulat századvégi fogalma*, *It* 2024/2., 131–162. DOI: 10.62615/It.2024.2.01

⁸⁵ KALOTASZEGI, I. m., 86. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.) A Pesti Hirlap írásával szemben más is felszólalt: „Ez uj havi folyóiratot magasabb törekvéseiért mindjárt kozmpopolitással vádolta a maradi szellemü kritika.” P. M. [PALÁGYI Menyhért], *Élet*, Pesti Napló 1891. március 24., 2.

⁸⁶ y., *Ti kozmpopoliták*, 333–337.

⁸⁷ *Uo.*, 334.

⁸⁸ *Uo.*, 335.

jelent meg,⁸⁹ a pár soros kritikában nem látjuk nyomát a megértésre törekvésnek, sőt, egyenesen ellenséget faragtak az Életből. A válaszcikk azonban – éppen amiatt, mert nem egy széles közönséget elérő lapban jelent meg – mégsem a Pesti Hirlap vádjával vitatkozott, sokkal inkább saját olvasói számára nézeteik tudatosítását, a stigmatizáció káros voltának és tartalmi ürességének a feltárását tűzte ki célul. Az Élet valószínűleg azért várt ápriliséig a válaszcikk megjelentetésével, mert a márciusi lapszám már nagyjából készen állt a nyomtatásra. De a benne közölt írások némelyikéből kiderül, hogy a szerkesztőség látta a Pesti Hirlap kritikáját. Egy Friedrich Nietzsche-szövegrészlet közlésekor megjegyezték, hogy a forrásszöveg német címét a Pesti Hirlap „tudós »kritikásza«” kedvéért ezúttal magyarul is közlik – tudniillik a februári lapszámban egy ugyancsak Nietzsche-től származó szöveg közlésekor ezt nem tették meg.⁹⁰ A „kritikász” szó megismétlése és kiemelése azt is kétségtelenné teszi, hogy az Élet szerkesztősége megértette a cikkíró becsmérő szóhasználatát; Arne Garborg norvég író *A házasság problémája* című könyvkritikájának egyik mondatához („[az írókat], ha beszélni kezdenek, isten nevében gyorsan megbélyegzik”) pedig ugyancsak a Pesti Hirlap cikkét hivatkozták, mint amely példázza Garborg állításának valóság tartalmát.⁹¹

Közvetve Gerő Ödön *Hó* című elbeszélésének második része is a szerkesztőség véleményét fejezte ki, amelyet a szerző – a folytatásos közlésnek tulajdoníthatóan – a lapot ért támadásra reagálva írhatott. Az orvosi pályáját a festészetre cserélő főszereplő, az „impresszionista” Sándor, meglátogatja ügyvéd nagybátyját, akinek elmagyarázza, miért hagyta ott a biztonságos anyagi helyzetet és társadalmi megbecsültséget nyújtó praxisát.⁹² Miután Sándor befejezte döntési körülményeinek ismertetését,

rátért a részletekre, beszélt neki arról a nehéz harcokról, melyet a fiataloknak a féltékeny öregek ellen kell vívniuk, a kik minden ujban a világot elnyelő anarchiát látják, s a maguk tipegését a sietni vágyó ifjuságra akarják erőszakolni, a fejlődő, terjedő, mélyedő tudományoknak a művészettel való összefüggéséről, a haladás édes mámorító öröméről, a gondolkodásnak arról az igaz nagy szabadságáról, mely nem brutalizál és terrorizál, mert nincs mitől tartania, arról a boldogsággal felérő tudatról: benne lehetni a forrásban, a fejlődés, az alkotás kellő közepében.⁹³

⁸⁹ Noha Arendt más kontextusban vizsgálta a gonoszt, Roger Silverstone ezirányú összegzését mégis tanulságosnak gondolom: „[h]a a másik gondolatait, cselekedeteit vagy identitását gonosznak minősítjük, azzal a saját határainkon túlra helyezük és megtagadjuk létjogosultságát erkölcsi és fizikai lényként. Ha a másikat gonosznak minősítjük, azzal a megértés határain túlra helyezük. Így válik a másik érthetelenné és szükségtelenné a racionálisan működő világban.” Roger SILVERSTONE, *Médiaerkölcs. A médiapolisz felemelkedése*, ford. KERÉNYI Szabina, Napvilág, Budapest, 2010, 89. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

⁹⁰ [Friedrich] NIETZSCHE, *Igy szóla Zarathustra*, II. 59, Élet 1891/3., 220.

⁹¹ Arne GARBORG, *A házasság problémája*, Élet 1891/3., 235.

⁹² GERŐ Ödön, *Hó*, Élet 1891/3., 205–216.

⁹³ *Uo.*, 206. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

Az elbeszélés ugyan nem utal közvetlenül a kozmopolitizmusra, a leírás olyan ellentéteket sorakoztat fel – mint a régi és új, fiatal és öreg, zárkózottság és nyitottság –, amelyek a korban tapasztalt irodalmi változásra utalnak. Ez pedig szoros összefüggésben van azzal, hogy a fiatalokból álló szerkesztőség miért tartotta fontosnak nemzeti szempontból is egy új, külföldi mintákat követő havilap létrehozását. Az elbeszélő betekintést enged a nagybáty érzéseibe, aki

[v]alami gyűlölethez hasonlólt érzett az öcsce iránt, a ki ideáljaival és tudásával gazdagabb volt nála, az elismert és köztiszteletű idealistánál. A páriának a féltékenysége a szabadnak született iránt szólalt meg benne, és *kiszimatoltatta vele azokat a szavakat, azokat a módokat, melyekkel emezt megsebezhetette*. Az ülés mestere megjegyezt attól, a ki a mozgást hirdeti, és leakarta [!] ütni, tönkre akarta tenni a nyugtalankodót.⁹⁴

A leírás megvilágítja a nagybáty (és a Pesti Hirlap) reakciójának, illetve a szavakkal történő bántásnak az indítékait. Az idézet nézőpontja közelebb áll az elképzelt álmodzó, védtelen, tenni akaró fiataléhoz, mint az idősnek, hagyományokat és rendet tisztelőnek konstruált idősebb generációhoz (vö. „idős népnemzetiek” és „fiatal kozmopoliták”). A nagybáty válasza összesítve tartalmazza azokat a kifogásokat és közhelyeket, amelyek a fiatal generációt – és az Élet munkatársait – érték:

Azt hiszed, hogy az előrehaladásnak szüksége van rátok? Ne beszélj nekem üres lelkesedésekről. [...] A te egész álmodozásod, csak amolyan *modern humbug féle*, mely az örökölt rend helyébe a magatok alkotta zavart akarja tenni. *Azok a modern fráterek a kötelességet, úgylátszik, ki akarják törölni a fogalmak közül a haladás nevében*. [...] De nektek a természetszerű nem kell; valami olyan különösre vágytok, a mi nem kíván tisztességes kötelességteljesítést. Bizzátok reánk a haladást, mi az élet iskolájába jártunk. Csak a becsületes munka imádság, a frázis hajhászatban semmi áldás nincsen.⁹⁵

A kozmopolita-vád azért érinthette érzékenyen az Élet munkatársait, mert megkérdőjelezte a lap legitim (nemzeti) voltát. Az áprilisban megjelent válaszcikk jelentőségét abban látom, hogy rálátást nyújt a magyar nyelvű kozmopolitizmushoz való viszonyulás – Arany és Reviczky verseihez képest – újabb esetére: noha az Élet munkatársai tevékenységükben követték a kozmopolitizmus fogalmához korábban társult, határokon és nyelveken átívelő irodalmi és társadalmi programját, a „koz-mopolita” minősítést mégis sértésként értelmezték. Fenntartásaik elsődlegesen a kifejezéssel, a kozmopolitához hozzáértett, negatív – például a ’magyartalan, hazátlan’ – jelentésekkel voltak, amelyek szerintük nem voltak összhangban a lap programjával.

⁹⁴ Uo., 207. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

⁹⁵ Uo. (Kiemelés tőlem – A. V. Ö.)

Éppen ezért nem jellemezte őket semmiféle határozott és deklarált, büszke és pozitív jelentést magában hordozó kozmopolita identitástudat sem,⁹⁶ sőt, érthető módon tiltakoztak is az ellen, hogy ezzel a fogalommal kapcsolatba hozzák őket. Ugyan a kilencvenes évek előtt akadt olyan író, aki irodalmi elképzeléseire még vállalta ezt a jelzőt – például Endrődi Sándor 1872-es írásában,⁹⁷ de mint láttuk, Reviczky is kiállt mellette –, az Élet szerkesztősége éppen a felvállalt program és nemzeti értékek képviselése miatt nem tartotta alkalmasnak a lap és a munkatársak identifikációjára. 1891-re tehát már egymást kizáró jelleggel szembekerült a „nemzeti” és a „kozmpolita”.

Az Élet válaszcikke

Niklas Luhmann a tömegmédiá válságkonstruáló szerepét vizsgálva megállapította, hogy mindent, amit a társadalomról és a világról tudunk, azt a tömegmédiából tudjuk.⁹⁸ A tömegmédiák – „mindazon társadalmi intézmény, amely a kommunikáció terjesztéséhez a sokszorosítás technikai eszközeit alkalmazza”⁹⁹ – másféle valóságot hoznak létre, amely a rendszeren belül értelemadás útján jön létre. Úgy tűnik, az Élet válaszcikkének írója teljesen tisztában volt ezzel, tudta, hogy a „kozmpolita” minősítést a Pesti Hírlap olvasói *tényként* fogadták. Reflektálni természetesen lehetett utóbb a kijelentés igazságértékére, jogosultságára, de az értelemadó aktus – mindettől függetlenül – mégis megtörtént. Luhmann szerint a hírt és tudósítást közlő tömegmédiák „tudatlanságot terjesztenek olyan tények formájában, amelyeket állandóan meg kell újítani, de úgy, hogy ezt senki se vegye észre”.¹⁰⁰ Az egyre gyakrabban használt kozmpolita-vádnak azért volt információértéke, mert újabb és újabb, ellenségképet megkonstruáló tartalommal bővült.

Az Életben megjelent válaszcikk szerzője úgy vette fel a harcot a Pesti Hírlappal, hogy egy kis példányszámú folyóiraton keresztül tárta fel a terminus kiüresedett voltát, elfogadva, hogy a leírt, megjelent tudósítással szemben tulajdonképpen védtelen.

⁹⁶ Amely például Walter Pater 1892-es előszavának vagy Oscar Wilde 1891-es esszéjének és egyéb írásainak köszönhetően körvonalazható, lásd Walter PATER, *Introduction = The Purgatory of Dante Alighieri. An Experiment in Literal Verse Translation*, ford. Charles Lancelot SHADWELL, Macmillan and Co., London – New York, 1892, xiii–xxviii. Oscar Wilde 1891-es *The Critic as Artist* című elméleti munkájáról van szó, amely Stefano Evangelista szerint Wilde legfontosabb műve az irodalmi kozmpolitizmusról. Erről Henry James *The Princess Casamassima* című műve kapcsán írt, vö. Stefano EVANGELISTA, *Literary Cosmopolitanism in the English Fin de Siècle. Citizens of Nowhere*, Oxford University, Oxford, 2021, 36. A Wilde-ről szóló fejezet: 32–71. Az irodalmi kozmpolitizmusról lásd *Uo.*, 1–31, különösen 14–20. DOI: 10.1093/oso/9780198864240.001.0001

⁹⁷ ENDRŐDI Sándor, *Egyéni nézetek. Nyílt levél a „Figyelő” szerkesztőjéhez*, Figyelő 1872. június 23., 289–291.; 1872. június 30., 301–303. De ez a Figyelő munkatársaira is jellemző volt, vö. NÉMETH, *I. m.*, 347–354.

⁹⁸ Niklas LUHMANN, *A tömegmédiá válsága*, ford. BERÉNYI Gábor, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2008, 9.

⁹⁹ *Uo.*, 9–10.

¹⁰⁰ *Uo.*, 35.

A *Ti kozmopoliták!! Egy kis tusakodás* című ötoldalas válaszcikkben ezt a beletörődést figyelhetjük meg – az Élet szerkesztősége előre tudta, hogy a válasznak nem lesz olyan hatása, mint amilyen a Pesti Hírlap cikkének volt, mégis érdemesnek tartotta annak kifejtését, miért szükséges az olvasók tájékoztatása, kritikai érzékük nevelése. A válaszcikk beszélője fővárosi sétája közben azon elmélkedik, hogy a dolgok rendje másképpen is elképzelhető lehetne, és a hatalomnak észre kellene vennie, hogy a harmóniához, a teljességhez a „kis tarkaság” is hozzátartozik.¹⁰¹ Például amikor a „szeny-nyes-fehér uszályos báránnyelők” isteni rendetlenségben állnak, és sem a „méltóságos kék”, sem az „unalmas ón” nem szól az égen ugrándo- zó, rakoncátlan felhőkre; vagy amikor a külvárosi gyerekek az egész világot „kolosszális játszóhelynek” gondolják, s „mohó”, „gondtalan”, „bolond” hancúrozásuktól addig hangos az utca, amíg néhány „mogorva, gondterhes” ember el nem kergeti őket, hogy aztán minden tiszta, csendes, unalmas legyen. De akkor is, amikor az óriási palotatömbök között zavarónak érzi a néhány egyenes, párhuzamos, égő aranszalagot (valójában „gáz-sor”-t) a csillagok véletlenszerűnek tűnő, de Isten által tervezett helyzetéhez képest. Az elbeszélő ekkor azon kezd el töprengeni, hogy a „szegény csillagok” biztosan szégyellik saját rendetlenségüket, és olyan modern rendezőkéz után sóvárognak, amely mindent párhuzamosra, egyenesre, szabályosra változtat. Sőt ironikusan még azt a csillagoknál fennálló veszélyt is megemlíti, hogy egy otromba üstökös csak úgy a semmiből előke- rül, arcátlanul utat tör magának, ami után nehéz helyreállítani a régi, „nyomorúságos” rendet. Pedig az üstökösök ellen se a parlamenttel, se az államformával, se a rendőrség- gel, sőt, még a hírlapokban megnyilatkozó közfelháborodással sem lehet védekezni – tehát a szerző szerint az újító áramlatok, szerzők, folyóiratok utat törnek, és helyet kérnek maguknak a hatalom és a rendszer jóváhagyása nélkül is.

Az allegorikus játék tovább folytatódik: az Andrássy útra térve az elbeszélő „szomjú vággyal sóhajtja” azt a – válaszírás szempontjából kardinális – kérdést, hogy „Mért vagyunk mi kozmopoliták?”. Ekkor jut eszébe az a népmesei hős, aki németül (!) sut- togva ismétli magának: „Ich möcht das Gruseln erlernen!” A Grimm testvérek által gyűjtött mesére tett utalás jellemzi a válaszcíveget, ugyanis a magyarul *A félelem- kereső* címen olvasható mese tanulsága, hogy a fiú annak köszönheti a királykisasszony kezét és a megszerzett kincset, hogy nem ismeri a félelmet, és kiállja a próbákat,¹⁰² tehát a szöveg beszélője „szeretne” ugyan megijedni a kozmopolita-vádtól, de ez nem sikerül neki. Egyébként Gerő Ödön a már említett visszaemlékezésében ezt úgy ösz- szegezte, hogy a vád nem fogott, „oktalansága hamar kiviláglott”, majd később a lapot azzal támadták, hogy „ista”: evolucionista, spiritualista, individualista, szocialista, kapitalista, impresszionista, pozitivist, noha véleménye szerint az Életre főleg az impresszionizmus volt jellemző.¹⁰³ Ezek a címkék ugyanúgy lehetővé tették a negatív megbélyegzést, mint a kozmopolita-vád.

¹⁰¹ y., *Ti kozmopoliták*.

¹⁰² Jacob GRIMM – Wilhelm GRIMM, *Grimm testvérek összegyűjtött meséi*, ford. BENEDEK Elek, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T., Budapest, [1904], 20–36.

¹⁰³ VIHAROS-GERŐ, *I. m.*, 3.

A szöveg második részében már egy kétszólamú monológot, belső párbeszédet olvashatunk. A narrátor önmagát vallatja, hogy kiderítse, „csakugyan olyan mindentől elrugaszkodott valaki”-e, aki gondolkodásával, törekvéseivel és vágyaival „kívül esett a hazán”? Tényleg olyan „érzéketlen” marad, mikor a haza követeléseit, bajait, óhajtásait hallja? Látható, hogy mindkét önmagához intézett kérdés a kozmopolitát a ’nemzetietlen, hazaáruló’ jelentésben használja. Az ironikus hangnem rétegzettségének alapja, hogy a mese tanulsága folyamatosan ott lebeg az olvasó szeme előtt: tudjuk, hogy az elbeszélő valójában nem ijedségből vallatja önmagát, hanem ezáltal akarja bebizonyítani az olvasónak, hogy a Pesti Hírlap cikkírója mennyire véletlenszerűen dobálózott ezzel a – veszélyes, félreérthető, megbélyegző – szóval. Az elbeszélő ugyanis azért tartja igazán problémásnak a vádat, mert a közvélemény a tömegmédiá – esetünkben az időszaki kiadványok – alapján tájékozódik politikáról, irodalomról, művészetről, hangversenyről, sőt még az Arad megyei bokszegei merényletről is,¹⁰⁴ tehát a sajtónak központi szerepe van a véleményalakításban. A helyzetet tehát azért gondolta súlyosnak, mert a sajtónak felelőssége van az olvasókkal szemben¹⁰⁵ – hatalmi pozícióból „kozmpolitának” bélyegezni egy szárnyait bontogató lapot, amelynek fő céljai közé tartozik a magyar nemzet modernizálása az élet minden területén (legyen szó irodalomról, művészetről, társadalomról, közgazdaságról), mindenképpen igazságtalan. „Nem azzal törődöm én, amit a »Pesti Hírlap« mond, de azzal, hogy a nagy közönség elhiszi neki.” A „kérdezett én” ezt az állítást fokozza, ugyanis az elbeszélővel ellentétben úgy gondolja, hogy a közönség nem *elhiszi*, hanem *tudomásul veszi*, hogy a narrátor és kollégái – tehát nem egyszerűen a havilap – kozmopoliták.

Mivel a támadások nem lanyhulnak, a „faggatott én” újabb kérdésekkel szeretné rávezetni a narrátort, hogy minden szándékában „a hazát szolgálja”:

[h]át ez a te nyughatatlan agyad állott-e valaha harcban a sziveddel, mely idetapadt minden sejtjével a magyar röghöz? Akart-e valaha rábeszélni a szivedet, hogy szakaszsa el magát e rögtől, mely neki drága? Nem-e úgy élt a te agyad a sziveddel, mint okos kertész a virágjaival? Akarta-e bolondul kiszakítani e földből, holott tudta, hogy gyökerei itt szakadnának!¹⁰⁶

Az „én” szerint az a kertész sem kozmopolita, aki eltanulja Olaszországból, hogy a virágnak szüksége van melegre, és ennek kedvéért még mesterséges meleget is hajlandó előállítani; de az a családapa sem kozmopolita, aki külföldön vállal munkát – szerinte az ilyen legfeljebb rossz családapa. A Pesti Hírlapról pedig az a véleménye, hogy páros napokon a kormánypártot, páratlan napokon pedig – „a politikai esélyek bölcs latbavetésével” – az ellenzékét pártolja, noha a lap rendszerint külföldre és

¹⁰⁴ Bokszege rövid idő leforgása alatt több orgyilkos merénylet is történt, a hivatkozott esetet lásd [N. N.], *A bokszegei merénylet*, Pesti Hírlap 1891. március 18., 1–2.

¹⁰⁵ A média közlésének felelősségéről és az olvasók kritikusai habitusának fontosságáról hasonlóan vélekedett Roger Silverstone, vö. *I. m.*, 33.

¹⁰⁶ y., *Ti kozmopoliták*, 335.

a külföldi állapotokra hivatkozik elérendő mérceként. Figyelemre méltó a „megkérdezett én” által felállított különbségtétel: azt, hogy valaki hogyan szolgálja a hazáját, megítélheti más, de azt, hogy valaki miként szereti, kívülről nem tudhatja. A „kérdezett én” egyik megnyugtató érve pedig, hogy az elbeszélő harmincezer budapesti lakás közül éppen abban lakik, amelyen ott vannak „az összes magyar ősök szobrai”,¹⁰⁷ ez pedig olyan hazafiság, amellyel más nem dicsekedhet. Utána pedig komolyra fordítva a szót, párhuzamot von: a hasonlóságok mellett szerinte az a különbség a két lap között, ahogyan a külföldi eszméket, híreket és szövegeket kezelik. Míg az *Élet* közvetlenül kér szöveget külföldi munkatársaktól honorárium fejében, addig a *Pesti Hirlap* csupán „kivágja” a közölt szövegeit innen-onnan, tehát egyszerűen ellopja mások szellemi termékét, majd a büntettet azzal maszkírozza, hogy megváltoztatja a szövegek címét, és elhagyja a szerző nevét. A megkérdezett én szerint azonban az *Életet* nem lehet kozmopolitással vádolni azért, mert nem gyakorolja ezt az eljárást.

A „kozmpolita” szociáldemokrata vonása, a vád utóélete

Az *Élet* megbélyegzésének eredményeként a *Népszava* is védelmébe vette az új folyóiratot,¹⁰⁸ ami sokat elárul arról, hogy a lap megvádolásakor voltaképpen már nem csupán arról volt szó, hogy az új magyar irodalom miből merítsen ihletet és kinek szóljon (mint például Arany és Reviczky versei esetében), hanem a tett expliciten is politikai kérdéssé vált. Az *Anthropos* álnévű szerző¹⁰⁹ szerint a *Pesti Hirlap* „rémkritikájának” nem sikerült a szerényen reklámozott lapot „kioltani” és „lerántani” – e szerint az írott nyilvánosságban a kozmopolita-vád többek között ezt vonta volna maga után –, hanem felkeltette a közönség kíváncsiságát. *Anthropos* abban látta az *Élet* jelentőségét, hogy a szerkesztőket olyan mélyebb indulatok és eszmék vezethetik, amelyekről még talán ők sem vettek tudomást, hiszen a lap a szociáldemokrácia előhírnökének mondható Magyarországon. Valószínűnek tartotta, hogy a szerkesztők már tapasztalatból tudják, hogy saját szellemi tőkájukkal, anyagi háttér nélkül nem boldogulhatnak, ugyanakkor arról is meggyőződtek, hogy irodalmi téren is csak akkor lehet érvényesülni, ha valaki tőkével rendelkezik, és elhallgatja őszinte kritikáját.

¹⁰⁷ Valószínű, hogy az 1874-ben átadott, Budapesten a Zöldfa és Borz utca sarkán álló (most Veres Pálné utca 9.) Kecskeméti házról lehet szó, amelyet Lechner Ödön és Pártos Gyula tervezett. A házon látható alakok az első emeleten: Hunyadi János, Árpád fejedelem, Töhötöm, Koháry; a másodikon: Hunyadi Mátyás, Lél, Őrs, Katona József; a harmadikon: I. Rákóczi György, Ond, Szabolcs, Huba. Vö. DÉRY Attila, *Adalékok az ún. Kecskeméti ház történetéhez (Budapest V., Veres Pálné u. 9.)*, Műemlékvédelmi Szemle 1891/2., 41–43. Koháry és Katona kecskeméti vonatkozását Simon Magdolna emelte ki, amelynek alapján úgy gondolom, Koháry Istvánról lehet szó, lásd SIMON Magdolna, *Tervek és épületek. Kecskemét építészete a századfordulón a Bács-Kiskun Megyei Levéltár tervanyagának tükrében*, *Cumania: A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve* 1984/8., 14. Egyelőre nem sikerült azonosítanom, hogy a válaszcikk idején ki lakott ebben az épületben az *Élet* munkatársai közül.

¹⁰⁸ ANTHROPOS, „*Élet*”, *Népszava* 1891. április 17., 2–3.

¹⁰⁹ Gulyás Pál az *Anthropos* álnév használóját Winter Mórral azonosította az 1894-es Győri Közlöny-lapszámok alapján, vö. GULYÁS, *I. m.*, 49. Mivel Winterről nem találtam a jelen tanulmányhoz kapcsolódó információkat, illetve a Győri Közlöny alapján nem gondolom teljesen valószínűnek, hogy Winter a *Népszava* 1891-es cikkének szerzője, ezért a főszövegben nem használok ezt az azonosítást.

Szerinte az *Élet* fiatal írói lelkiismeretesek és becsületesek, és ezen tulajdonságoknak köszönhetően gondolták szükségesnek, „hogy síkra szálljanak a jelen társadalom visszásságaival, a modern társadalmi viszonyokat jobb meggyőződés ellenére dicsőítő, a tőke előtt térdre boruló hazug hízelgők táborával. Jelszöként: az »Élet«-et és igazságot minden téren választották.”¹¹⁰

A Nagyvárad című politikai, társadalmi és közgazdasági napilap Juratus álnevű cikkírója ugyancsak a szocializmus eszméjének terjesztőjét látta a lapban,¹¹¹ és szerinte lehetetlen nem méltányolni azt a szolgálatot, amelyet az *Élet* „a jelen kor legfontosabb problémájának”, a szocializmusnak szentelt, mivel az elsők között tematizálta és tette gondolkodás tárgyává „a kor legégetőbb kérdését”.¹¹² Az *Élet* első lapszámaiban valóban jelentek meg olyan írások, amelyek különböző oldalról vizsgálták a szocializmust,¹¹³ tehát a kozmopolita-vád egyaránt jelenthette a lap implicit politikai irányultságával szembeni kifogást, amelybe antiszemita ellenérzés is keveredhetett – Dersi Tamás az 1890-es évek katolikus sajtójának vizsgálata során egyértelműsítette, hogy a szociáldemokrácia elleni támadás ekkorra már összefonódott az antiszemitizmussal.¹¹⁴

Az *Élet*ben körvonalazódó vélemények időbeli változását és a „kozmpolita” fogalmának szélsőségesen kirekesztő jellegűvé válását mutatja, hogy a lap 1894-ben ismét közölt egy, ezúttal rövid védekező szöveget a kozmopolita-váddal szemben, amelynek szerzője egy ugyancsak (y) álnév mögött rejtőzködő szerző.¹¹⁵ Ennek az előzménye talán az a B. E. szignójú szerző – a Gulyás Pál-féle álnévlexikon alapján Benedek Elek – *Hadüzenet a magyar íróknak* című cikke lehetett, amely szerint senki sem lesz attól magyar író, hogy magyarul ír:

[a] kik magyar szót magyar szó után raknak, de olvasván írásukat, azt hiszed, hogy valahonnét az északi sarkról irnak nekünk, szegény, elmaradott magyaroknak: magyar szavakban beszélnek hozzánk idegen kiejtéssel, a magyar ember gondolat- és kedélyvilágának idegen észjárással. A kik idegen járom alá hajtván eszüket, szívéket, abban a botor hitben élnek, hogy ők üdvös missziót teljesítenek az elmaradott ország földjén: megtermékenyítik azt a nyugati kulturával. Majmolván kisebb-nagyobb tehetséggel a világirodalom óriásait, szentül hiszik, hogy ők a világkultúrának, a világ-szellemnek hivatott közvetítői.¹¹⁶

¹¹⁰ ANTHROPOS, I. m., 2.

¹¹¹ Feltehetően Barabás Béla jogász, később országgyűlési képviselőről lehet szó, lásd GULYÁS, I. m., 522.

¹¹² JURATUS, *Az Élet*, Nagyvárad 1891. június 16., 3.

¹¹³ Például megjelent egy elemzés Edward Bellamy regényéről, lásd K-I., Bellamy „Kétezredik év”-e szocialista világitásban, *Élet* 1891/2., 137–142.; illetve egyéb írások is, lásd LUX K., *A magyarországi szociáldemokrácia és a májusi események*, *Élet* 1891/5., 427–433.; de az *Élet* „Közgazdaság” rovatának szövegei is ezt sugallják.

¹¹⁴ DERSI Tamás, *A századvég katolikus sajtója*, Akadémiai, Budapest, 1973, 123. (Irodalomtörténeti Füzetek 81.)

¹¹⁵ (y), *Kozmopolitizmus*, *Élet* 1894. október 7., 9.

¹¹⁶ B. E. [BENEDEK Elek], *Hadüzenet a magyar íróknak*, Fővárosi Lapok 1894. szeptember 29., 2301. (Kiemelések tőlem – A. V. Ö.); GULYÁS, I. m., 69.

Ezeket „külföldieskedő” íróknak tartotta, akiknek a lelke „nem gyökerezik” magyar földben, és akik az „idegenesség kultuszának”, a kozmopolita irányzatnak hódolnak, akik lassan teljesen eluralkodnak az irodalmi térben, kiszorítva az „igazi magyar” írókat, műveket. A szerző szerint „a magyar író, mikor tollát a kezébe veszi, nemcsak a közönség gyönyörködtetésére ír, de egyben nemzeti missziót is teljesít.”¹¹⁷ Magyar gyökerességet, karaktert, érzést, géniuszt hangoztatott, mint ami nélkül egyetlen író sem lehet igazán nemzeti – amely vélemény ugyancsak antiszemita vonást tükröz. Az 1891-es, korábbi válaszcikkkel ellentétben a kozmopolita-vádra reagáló, Életben megjelent újabb szöveg teljesen más hangnemben íródott:

aki tisztán lát, megítélheti törekvéseink magyar voltát; aki magyarul tud, az észreveszi magyarságunkat; aki ösmeri a magyar nép jellemét, az ráösméri a bátor szókimondás erényére írásainkban is. Még többet is mondhatunk: nemcsak a politikában, nemcsak a társadalomban, hanem az irodalomban is megköveteljük a nemzeti szellem érvényesülését.¹¹⁸

A magyar nemzeti karakterológiát is tartalmazó, erősen nemzeti érzést sugalló írás kiemelte: a lap számára fontos, hogy eredeti, magyar nyelvű közleményeket publikáljon. A szerző azonban nem állt meg ezen cél ismertetésénél, és azzal vágott vissza, hogy tulajdonképpen a kozmopolitizmus sokkal inkább azokra a „világpolgárookra” érvényes,

kik a külföldről eredő utasítások szellemében kívánnák kormányoztatni Magyarországot; kik a legkevésbé sem magyar *propaganda fidei* [hitterjesztés] uralmát tartják hazánkra nézve a messiási korszaknak; kik a magyar állam és társadalom nemzeti, saját vérünkéből való államhatalomtól függő szabályozását érdekeik sérelmének tartják.¹¹⁹

Az „idegen” eszmék elleni felszólalásban pár évvel később már az Élet is osztogatta a kozmopolita-bélyeget. A fogalom ekkori túlterheltségét és kiüresedését jól példázza, hogy a Satur álnevű cikkíró ugyanebben a lapszámában – Beöthyhez hasonlóan Aranyra hivatkozva – éppen a magyar irodalom kozmopolita jellegét, magyartalan nyelvét bírálta Palágyi Lajos és ifj. Ábrányi Emil költészetében, ugyanis „[m]ég kiváló, jeles tehetségeken is messziről megérkezik [!], mennyire hiányzik náluk egy egészséges, színes, gazdag, népies dialektus ösmerete. [...] Pesti nyelven nem lehet a magyar nyelvről ódát írni”.¹²⁰ Az utóbbi szöveg pikantériája pedig, hogy Satur külön írást

¹¹⁷ B. E., I. m., 2302.

¹¹⁸ (y), *Kozmopolitizmus*, 9.

¹¹⁹ Uo. (Kiemelés az eredetiben.) A katolikus szemléletmód modernségellenességéről lásd például SZÉNÁSI Zoltán, *Az irodalmi modernség vallásfelekezeti recepciója Magyarországon 1920 előtt = Uő., Néma vár-ostrom. Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*, Universitas, Budapest, 2018, 63–73. (Irodalomtudomány és Kritika)

¹²⁰ SATUR, *A jelenkori magyar irodalom II.*, Élet 1894. október 7., 3. A Gulyás Pál-féle álnévlexikonban nem található meg, ki publikált Satur álnév alatt.

közölt pár számmal később ugyanitt, mert szerinte többen hivatkozás nélkül vették át észrevételeit a kozmopolita irodalom kártékony hatásáról.¹²¹

*

Kardos László 1969-es írásában azt hangsúlyozta, hogy többek között a 19. századi kozmopolita-vitának köszönhetően már csak ritkán téveszteni szem elől, hogy az „igazi népi”, azaz a legigazibb nemzeti értékek egyben mindig általános emberi értékek is.¹²² De mint láttuk, ez nem volt mindig ennyire egyértelmű: noha Komlós szerint a „kozopolita” terminus a nemzeti műveltség érdekében éppen a nyugati civilizáció elsajátítását, az európai, az örök emberit, a haladást, az intellektualitás követelését jelenti,¹²³ akkor, amikor az Életre először ráfogták ezt a vádat, maga a terminus – nem melleleg ugyanúgy, mint a többi „-ista” elnevezés – a ’magyartalan, idegen, utánzó, beteges’ jelentésben volt használatos. Az Élet programja hiába feleltethető meg a Komlós által felvetett jelentéseknek, a szerkesztők határozottan elhatárolódtak e „csúfszótól”. Az a jelenség, hogy a kozmopolitizmus „valóságos szellemi járvánnyá vált”,¹²⁴ és gyűjtőnévként működött, amelyet rá lehetett húzni „a kapitalizmusra, a szocializmusra, a formailag magyartalanra, az erkölcsileg züllöttre, a naturalizmusra, a nem népiesre, a hangosan egzaltáltra, a betegesre”¹²⁵ és így tovább, mind a nyomtatott sajtónak volt köszönhető. S noha az Életben megjelent válasz szerzője írásában rétegeire bontotta, hogy a Pesti Hirlap hogyan, milyen műveleteket épített egymásra az állítás megkonstruálásához, érvelése arról, hogy a sajtóban miért kellene nagyobb óvatossággal használni a „kozopolita” kifejezést (és metonimikusan egyéb, hasonló vádat), nem kapott különösebb figyelmet.

Sem Reviczky, sem Arany versszövegeinek elemzése, sem intencióik vizsgálata önmagukban nem nyújtanak kielégítő választ arra, hogy miért lett a „kozopolita” kifejezés ennyire terhelt a századvégen. Vitájuk nyomán azonban láthatóvá válik, hogy az idegen irodalom befogadhatóságának kérdésében legalább három, önmagát nemzetinek tartó nézetet is megkülönböztethetünk: 1. Arany János és Gyulai Pál elképzelése szerint a külföldi irodalom termékenyítően hat a magyar irodalomra, a magyar íróknak pedig feladata asszimilálni a tanultakat, így fontos, hogy műveikben nemzeti vonatkozású helyszínek és témák szerepeljenek; 2. Reviczky és a fiatal

¹²¹ SATUR, *Ifjú Magyarország. Alexander Bernát és Benedek Elek uraknak kegyes figyelmökbe*, Élet 1894. október 21., 9–10. Alexander Bernátnak arról a cikkéről van szó, amely Justh Zsigmond halála után újra kirobbantotta a vitát, lásd KOMLÓS, *Vereckétől Dévényig*, 77–78.; KOMLÓS Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig. A magyar irodalmi kritika hét évtizede*, Akadémiai, Budapest, 1966, 45–46. (Irodalomtörténeti Könyvtár 18.) Az esetről lásd még KOSZTOLÁNCZY, *I. m.*, 295–296.

¹²² KARDOS László, *A világirodalom fogalma és problematikája = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, szerk. ORTUTAY Gyula – GARAMVÖLGYI József, Akadémiai, Budapest, 1969/1–4., 91. Noha a kozmopolita-vita ezt „egyértelművé” tette, a 20. században az urbánus–népi oppozíció továbbra is fenntartotta a kettő közötti feszültséget, lásd LENGYEL, *I. m.*

¹²³ KOMLÓS, *Az új társadalmi tudat jelentkezése a lírában*.

¹²⁴ KOMLÓS, *Vereckétől Dévényig*, 77.

¹²⁵ *Uo.*, 86.

generáció szerint az igazi irodalom valójában olyan nemzeti irodalom, amelynek anélkül kell mindenkihez szólnia, hogy bármilyen tematikus megkötésnek megfeleljen; 3. a Beöthy-féle szempont szerint a külföldi írók hatását magyar szellemiséggel kell átítatni, a magyar írók szövegein érződnie kell a magyar érzésvilágnak (innen pedig már csak egy ugrás a magyar nyelv autentikusságának és a magyar szellem kapcsolatainak a kereséséig az idegennel szemben), amely azonban rendkívül szubjektívvé tette, hogy mi az, ami *magyarnak*, illetve *idegennek* mondható. Az Élet munkatársainak elképzelése az első évfolyam idején az első két szempontot ötvözte, így a magyar közönséget azáltal próbálták „művelni”, hogy igyekeztek a külföldön is marginalizált, számukra inspiratívnak tekintett írók műveit minőségi fordításban megismertetni az olvasókkal (tehát bizonyos mértékben a meglévő kánonnal szemben léptek fel), ugyanakkor a munkatársak saját szövegeikben kísérletet tettek az eltanult gondolatokat, formákat, kérdéseket a magyar közönség számára szépirodalmi szövegekben felhasználni, tematizálni – de anélkül, hogy ezen írások expliciten „hazafias” érzelműek lennének.